

TARIYXIY SHÍĠARMALARDA RUS TILI ARQALÍ KIRGEN KIIYIM-KENSHEK ATAMALARÍ

Qulmuratova Periyzat Jaksilikovna

Berdaq atındaġı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti 2-kurs magistrantı.

pkulmuratova@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15198419>

Annotaciya. *Bul maqalada rus tili hám rus tili arqalı Evropa tillerinen kirip kelgen ayırım kiyim-kenshek atamaları haqqında maġlıwmat berilgen. Atap aytqanda, rus tilinen ózlestirilgen kiyim atamalarınń kelip shıǵıw tariyxı, olardıń qollanılıw ózgeshelikleri hám xalıqlar mádeniyatına tasiri ayıp ótilgen. Sonday-aq bul kiyim-kenshek atamalarınń maqalada tariyxiy shıǵarmalardan mısallar keltirilip, bul atamaların qanday kontekstte qollanılıwı analiz etilgen.*

Tayanış sózler: *tariyxiy shıǵarmalar, kiyim atamaları, leksikologiya, Evropa tilleri, áskeriy forma, etimologiya.*

CLOTHING NAMES BORROWED THROUGH THE RUSSIAN LANGUAGE IN HISTORICAL WORKS

Abstract. *This article analyzes clothing terms borrowed through the Russian language in historical works. It explores the origins of these borrowed terms, their usage across different cultures, and their influence on linguistic and cultural exchange. The study also provides examples from contexts in which these terms were used.*

Key words: *historical works, clothing items, lexicology, European language, military uniform, etymology.*

ЗАИМСТВОВАНИЕ ЧЕРЕЗ РУССКИЙ ЯЗЫК НАЗВАНИЯ ОДЕЖДЫ В ИСТОРИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация. *В данной статье анализируются названия одежды, заимствованные через русский язык в исторических произведениях. Рассматривается происхождение этих заимствованных терминов, их использование в разных культурах и влияние на языковой и культурный обмен. Также приводятся примеры из исторических текстов с анализом контекста, в котором использовались эти термины.*

Ключевые слова: *исторические произведения, названия одежды, военная форма, лексикология, терминология.*

Tariyxiy shıǵarmalarda qollanılatuǵın kiyim-kenshek atamalarınń belgili bir toparın rus tili hám rus arqalı basqa tillerden kirip kelgen sózler quraydı. Olar ózleriniń qollanıw órisi jaǵınan qaraǵanda tilimizdiń sózlik quramın bayıtıwǵa sebepshi bolǵan sózlerden esaplanadı.

Ilimpaz E.Berdimuratov izertlewlerinde bul haqqında keńirek bayan etilgen bolıp, ol házirgi qaraqalpaq tiline rus tili arqalı kirip kelgen sózlerdiń kópshiligi Evropa xalıqları tilleri, grek, nemec, inglis, fransuz, italyan, polyak tillerindegi atamalar kirip kelgenligin aytıp ótken hám olardı toparlarǵa bólgen[1;168]. Sonday bolıwına qaramastan, rus tili arqalı kirgen sózler tariyxiy kórkem shıǵarmalar leksikasında kópshilikti quramaydı. Óytkeni hárqanday kórkem shıǵarmada sózlerdi hám atamaları waqıtqa hám dáwirge say jarıtıp beriw eń úlken áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp tabıladı. Bul arqalı shıǵarmanıń mazmunı tolıq ashıp beriledi hám jazıwshınıń sheberligi anıqlanadı. Tariyxiy shıǵarmalarda ushırasatuǵın búgingi kúnde de qaraqalpaq tilinde qollanılatuǵın kiyim-kenshek atamalarında mınalardı kirgiziwge boladı: *kamzol*, *galife*, *palto*, *shlyap*, *furajka*, *shinel* sıyaqlı kiyim leksikasına baylanıslı sózler kiredi.

Kamzol ataması qaraqalpaq tilinde jiyi ushırasadı. Er hám hayallardıń kóylektiń ústinen kiyetuǵın, aldı ashıq, jeńil ústki kiyimine aytıladı [3;73]. Mısalı, 1. Kelgenlerdi orınıqqa otırǵızıp, aldılarına shay qoyıp sıylaǵannan soń ǵana *qara kamzol* kiygen sıpayı kisi bulardan jol bolsın soradı[8;222]. 2. Basına shiyrazı selkildegен bórк ústine qawsırmalı jiyegi qoshqarshaq naǵıs penen jiyeklengen, jeńi shıǵanaǵınan aspaytuǵın, jawırınshası sarı jipek sabaqlar menen ádiplengen jasıl *mawıtıdan tigilgen kamzol*, onıń sırtınan baylangan enli kámárina súyek saplı aq pıshaq ildirligen...[8;43]. 3. Aydınlı oramalıń qayta orap, ústindegi ǵıjım *maqpal kamzolınıń* qarsı ilgegin ilip qoyıp, taǵı sheshti[8;8].

Kamzol sózi qaraqalpaq tiline rus tili arqalı kirip kelgeni menen, onıń negizgi kelip shıǵıwı fransuzsha *camisole* sózinen barıp taqalad[4;28]. Al *camisole* sózi bolsa eski latin tilindegi *camisia* sózine –*ola* affiksiniń jalǵanıwı arqalı jasalǵan. Negizinde Evropa xalıqlarında *camisole* ataması jeńil materialdan tigilgen, jeńi joq, ishki kiyimge aytılgan hám onı tek hayallar kiyetuǵın bolǵan. Al qaraqalpaq tilinde, sonday-aq, bir qansha túrkiy xalıqlardıń tilinde *kamzol* sırtqı kiyimdi bildiriwshi sóz sıpatında qalıplesip ketken.

Kórkem shıǵarmalarda ushırasatuǵın kiyim atamalarınń biri *palto* bolıp tabıladı. *Palto* házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń sózlik quramınan da belgili orın iyelegen. Bul sóz Áyyemgi Rimde *palle*, fransuz tilinde *paletot* formasında qalıplesken. *Palto* eń dáslep Ispaniyada XVII ásirde qollanılgan. Ispansha *palletoque* sózinen kelip shıqqan. *Palletoque* ataması *pallium* – *keń plash*, *toque* – *bas kiyim* sózleriniń birikpesinen payda bolǵan bolıp, *kapyushonlı plash* degen

mánisti bildiredi. Palto sózi rus tiline fransuz tiliniń tásirinde XIX ásirdeń ekinshi yarımınan baslap kirip kele baslağan[10]. Al qaraqalpaq tilinde palto sózi búgingi kúnde qıs aylarında kiyiletuǵın qalıń, uzın, astarlap tigiletuǵın jıllı sırtqı kiyim mánisinde jumsaladı. Kórkem shıǵarmalarda jiıy qollanıladı. Mısalı, Gerbish basqıshta basına júnnen toqılǵan qalpaq, ústine *beli qınama palto* kiygen, qolına zontik uslaǵan kishkene qızalaq payda boldı [8;231]. Ádette palto tek ǵana hayal-qızlardıń kiyimi emes, al er adamlardıń da kúndelikli turmısta jiıy paydalanatuǵın kiyimi bolıp tabıladı.

Furajka eń dáslep erlerdeń dóńgelek ernekli hám qısqa sayamanlı bas kiyimi bolǵan.

Biraq házirgi kúnde bul bas kiyimdi erler de, hayallar da teńdey qollanadı. *Furajka* ataması fransuzsha *fourrage* sózinen kelip shıqqan bolıp, bizińshe “*sharwa malları ushın jem*” degen mánisti bildiredi. Onıń tariyxıy shıǵısı bolsa áyyemgi skandinaviya tilindegi *fódr* (*qara mal jemi*) sózi menen baylanıslı. Burınları Rossiya armiyası atları ushın azıq-awqat tayarlaw menen shuǵıllanatuǵın adamlar arnawlı bas kiyimlerdi kiygen hám bul kiyim ataması “*furajka*” dep atalǵan[2;401]. Waqıttıń ótiwi menen *furajkanı* armiya xızmetkerleri, tiykarınan er adamlar kiyetuǵın bolǵan. Búgingi kúnde *furajkanıń* fasonı, ráń-báreńligi, hár tárepleme rawajlanǵanlıqtan, hayal-qızlar arasında da úrdiske aylanǵan.

Furajka atamasın kórkem shıǵarmalar tilinde jazıwshı-shayırlar tárepinen jiıy qollanılganın kóriwge boladı. Mısalı, Hámme aldın-ala tayarlap qoyǵan bolsa kerek, mańlayında qasnaǵı bar *furajka* kiyip, kók mawıtı kitelinen pogonları pópekli, beline kámár taǵıp, qılısh asınǵan orıs tóre qolındaǵı qaǵazǵa qarap, bir nárselerdi oqıdı, orısshanıń birazına túsınse birazına túsınbegen Erkinbay tóreniń pópekli pogonların tamasha kórip tigiler edi[8;176].

Botinka – fransuzsha “bottine”, “botte” sózlerinen kelip shıqqan bolıp, bizińshe “ayaq kiyim” “etik” degen mánisti bildiredi. XIX ásirdeń ortalarınan baslap rus tilinde qollanıla baslaǵan. Eń dáslep sózliklerde 1847-jıllarda “hayallar kiyetuǵın etik” dep táriyiplengen bolsa, keyin ala hámme ushın teńdey xızmet atqaratuǵın ayaq kiyimge aylanǵan[5]. Qaraqalpaq tiliniń kórkem shıǵarmalarında ushıraydı. Mısalı, Anıǵında paxtalı gupeykiniń etek-jeńi keltelik etip, jigittiń uzın qollarınıń shıǵanaǵına ǵana jetip turatuǵın, shalbarı da sonday, *sherim botınkası* bárqulla tarlıq qılıp ayaǵın qısıp, azap beretuǵın edi[9;110]. Botinka sózi xalqımızdıń awızeki sóylew tilinde *pátiniki* formasında ózgertip qollanıw jaǵdayları kóp ushırasadı.

Qaraqalpaq tilinde qollanılatuǵın kiyim-kenshek atamaların qollanıw ornına qaray birneshe toparlarǵa ajratıw múmkin. Solardıń ishinde *áskeriy formalar* ayrıqsha orındı iyeleydi.

Áskeriy formalar tariyxiy shıǵarmalarda sol dáwirdi jarıtıp beriw maqsetinde jiyi ushırasadı. Mısalı, *kitel*, *shinel*, *gimnasterka*, *mundir*, *galiffe* sıyaqlı áskeriy kiyim atamaları ushırasadı. Bul túrdegi áskeriy formaların tilimizge kirip keliwi eń dáslep Buringı Awqamnıń Orta Aziyaǵa ornatılıp atırǵan dáwirlerine tuwra keledi.

Kitel –áskeriy bólimlerde hám teńiz flotında kiyiletuǵın pidjakqa uqsap tigilgen kiyim.

Bul atama *nemecshe* “*kittel*” sózinen alınǵan bolıp “*jumısshı bluzkası yamasa arnawlı kiyim*” degendi ańlatadı. Qaraqalpaq tiline rus tili arqalı ózlesken. Tariyxiy dereklerge qaraǵanda, rus qoljazbalarında *kitel* sózi eń dáslep 1765-jılı payda bolǵan hám áskeriy atamalar qatarına kiritilgen. *Kitel* sóziniń etimologiyası haqqında anıq pikirler joq. Ilimpaz N.M.Shanskiy óziniń rus tiliniń etimologiyası boyınsha jazǵan kitabında birneshe pikirlerdi bildirip ótken. Onıń pikirinshe, *kitel* sózi yahudiy tilindegi kepin mánisin bildiretuǵın *kitl* sózi menen baylanıstıradı.

Ádette *kitl* yahudiylerdiń diniy máresimlerinde, bayramlarda kiyiletuǵın xalatqa uqsaytuǵın aq kiyimi. Al ekinshi tárepten *kitel* atamasın arab tilindegi “*qutun*” – “*paxta*” sózinen kelip shıqqan bolsa kerek dep aytqan[6;139]. Haqıyqatında da, burınları *kitel* kóbinese paxtadan yamasa ápiwayı bózge uqsas materialdan tigiletuǵın bolǵan. Biz bul atamanıń K.Karimovtıń tariyxiy shıǵarmalarında ushıratıwımızǵa boladı. Mısalı, Kókiregindegi georgiy kresti *kiteliniń* jez sádeplerine soqlıǵısıp jıńǵırladı[8;236].

Shinel – arqa tárepi búrmeli, aldında artıqsha bezekleri joq, áskeriy xızmetkerler kiyetuǵın palto. *Shinel* sózi rus tiline fransuz tilinen kirip kelgen. Rus tiliniń etimologiyalıq sózliginde A.V.Semyonov *shineldiń* kelip shıǵıw tariyxı boyınsha mınaday túsinik berip ótken:

Shinel fransuzsha *chenille* – *azanda kiyiletuǵın kostyum* (*временный костюм*) degen mániste qollanılǵan. Rus tilinde XVIII ásirlerden baslap qollanıla baslaǵan. Fransuz tilindegi *chenille* eń dáslep “*ǵúbelek qurt*” (*гусеница*) yamasa latındaǵı *canicula* “*kishkene iyt*” (*маленькая собачка*) mánilerine baylanıslı bolıwı múmkin. Keyin ala toqımashılıqta jumsaq hám tükli talshıqlar menen qaplanǵan jipler “*ǵúbelek qurt*” (*гусеница*) ǵa uqsaaǵanlıǵı ushın “*chenille*” dep atalıp ketken. *Shinel* sózi eń dáslep Rossiyaǵa kirip kelgeninde, búgingi kúndegeidey áskeriy kiyim mánisin bermegen. Al xalat sıyaqlı *azanda* kiyiletuǵın kiyimniń mánisin ańlatqan. Óz gezeginde bul kiyim jeńil, tekis hám jumsaq materialdan tayarlanǵan bolıp, fransuzlar bul materialdı “*chenille*” dep ataǵan. Waqıttıń ótiwi menen áskeriy forma esaplanatuǵın “*qalıń kiyim*” mánisine kóshken[10].

Shinel atamasın tariyxiy shıǵarmalarda jiyi ushıratamız. Mısalı, Óskinbayǵa usaǵan iri deneli, uzın soldat *shinelin* jamılıp otırǵan adam “*Berkinbaev Óskinbay*” dep shaqırǵanda

Óskinbay páskeltek pátikke tóbem tiymesin degen oyda qáddin sál-pál iyip onıń aldında turar edi[9;87]. Juwmaqlap aytqanda, araqlapq tiliniń sózlik quramında rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden kirip kelgen sózler úlken áhmiyetke iye. Al olardıń tariyxiy shıǵarmalarda ushırasatuǵın kiyim atamalarınń kópshiligi búgingi kúnde kúndelikli turmıs-tárizimizde qollanılmaıdı.

Nátiyjede olar gónergen sózlerge aylangan. Waqıttıń ótiwi menen jámiyetlik, siyasiy, mádeniy ózgerislerdiń júz beriwi, jańa dáwir, jańa mádeniyattıń kirip keliwi tilimizdegi bazı bir sózlerdiń istorizmlerge aylanıwına alıp keledi. Al onıń ornına basqa da jańa sózler kirip kelip, sózlik quramnan belgili orın iyeleydi.

REFERENCES

1. Бердимуратов Е. Хэзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. –Нөкис: 1968. –Б. 168-169.
2. Крылов. Г.А. Этимологический словарь русского языка. – СПб. ООО «Полиграфуслуги», 2005. – С.401.
3. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2023.
4. Словарь русского языка. Т. I, II. –М.: 1958. – С.28.
5. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. –М.:1971. –С. 436, 509, 512.
6. Шанский. Н.М. Этимологический словарь русского языка.ТОМ II. К. Издательство Московского университета, 1982 г. – С:139.
7. Каримов. К. «Ағабий». I, II, том. – Нөкис: Билим, 2017.
8. Каримов. К. «Ағабий» Аққапшық. III том. – Ургениш: Хорезм, 2016.
9. Каримов. К. «Ағабий» Қысыўмет. IV том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2017.
10. <https://lexicography.online/etymology/>.